

NEPOLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA U BJELOVARSKO-KRIŽEVAČKOJ ŽUPANIJI POČETKOM 20. STOLJEĆA

Dr. sc. KSENIJA VUKOVIĆ
Prof. dr. sc. MILIVOJ REĐEP
Prof. dr. sc. MIROSLAV ŽUGAJ
Sveučilište u Zagrebu
Fakultet organizacije i informatike
Pavlinska 2, HR-42000 Varaždin

Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno/Received: 15.11.2006.
Prihvaćeno/Accepted: 30.11.2006.

U radu se analiziraju neke karakteristike nepoljoprivredne proizvodnje u Bjelovarsko - križevačkoj županiji početkom 20. stoljeća.

Početak 20. stoljeća Bjelovarsko-križevačka županija imala je sve karakteristike agrarnog područja, jer je u strukturi gospodarstva daleko najznačajnija djelatnost bila poljoprivreda. Uz nju relativno značajnija bila je obrtničko-proizvodna i uslužna djelatnost. Ova proizvodnja javila se u velikom broju gospodarskih aktivnosti, a najznačajnije su bile industrija odijevanja, prehrambena industrija, industrija željeza i metala, drvna industrija te svratištarska i gostioničarska djelatnost.

U ovoj privrednoj grani prevladavala su sitna obrtnička poduzeća i radnje. Najveći broj poduzeća počivao je na radu samog vlasnika dok se angažiranje tuđe radne snage javljalo u malom opsegu. Primjena pogonske snage bila je malo zastupljena. Ovakva nepovoljna gospodarska struktura uzrokovala je iseljavanje većeg broja stanovnika, prvenstveno u područja Sjeverne Amerike. Sve navedene karakteristike ukazuju na relativno nisku razinu razvijenosti ove grane gospodarstva u Bjelovarsko-križevačkoj županiji u prvom desetljeću 20. stoljeća.

Ključne riječi: Bjelovarsko-križevačka županija, obrt, industrija, radna snaga, pomoćni radnici.

Industrijska revolucija koja je zahvatila Europu¹ i smijenila manufakturno razdoblje kapitalizma, nije se istovremeno javila i na području Hrvatske i Slavonije. U Austro-Ugarskoj Monarhiji, a posebno u Hrvatskoj i Slavoniji, kapitalizam nije nadirao onakvom snagom kao u zapadnoeuropskim zemljama. Zbog toga se može smatrati da doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji traje do 60-ih godina prošlog stoljeća. U tom razdoblju može se govoriti o sustavu protkanom elementima novog, ali i u velikoj mjeri opterećenog rudimentima starih odnosa. No, iako

se doba 60-ih godina prošlog stoljeća može smatrati kao smjena manufakturnog perioda s industrijskim i konačnim uspostavljanjem kapitalističkih proizvodnih odnosa, ipak se mora naglasiti da u vremenu do I. svjetskog rata na području Hrvatske i Slavonije ne možemo još uvijek govoriti o kapitalizmu zapadnoeuropskog tipa.

Za ilustraciju razine razvoja² Hrvatske i Slavonije te posebno Bjelovarsko-križevačke županije može se navesti struktura stanovništva prema zanimanjima na temelju popisa iz 1890., 1990. i 1910. godine (Tabela 1).

¹ Mirković, M., *Ekonomska historija Jugoslavije*, Informator, Zagreb 1986.

² Uspoređivanje postotka aktivne radne snage zaposlene u poljoprivredi i stupnja privrednog razvoja date zemlje pokazalo je ovo: što je više stanovnika zaposleno u poljoprivredi, to je zemlja privredno razvijenija. I obrnuto, visok stupanj privrednog razvoja povezan je s malim postotkom stanovništva u poljoprivredi. Teoretičari privrednog razvoja izveli su na toj osnovi zaključak da se u nedostatku drugih pokazatelja i podaci o socijalno-ekonomskoj strukturi stanovnika mogu koristiti za determiniranje privrednog razvoja date zemlje. Stipetić, V., *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Informator, Zagreb 1969, str.8.

Tabela 1. Struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije te Bjelovarsko - križevačke županije

	Godina	1890.				1900.				1910.			
		Hrvatska i Slavonija		Bjelovarsko-križevačka županija		Hrvatska i Slavonija		Bjelovarsko-križevačka županija		Hrvatska i Slavonija		Bjelovarsko-križevačka županija	
		Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
1.	Poljoprivreda	1,862.008	84,56	239.508	89,50	1,981.276	82,00	268.559	88,87	2,066.531	78,82	286.513	86,15
2.	Rudarstvo	1.390	0,06	73	0,03	2.471	0,10	226	0,07	4.305	0,16	485	0,15
3.	Obrt i industrija	178.267	8,10	16.596	6,20	202.158	8,37	17.706	5,86	255.096	9,73	24.329	7,32
4.	Trgovina i bankarstvo	26.898	1,22	2.084	0,78	35.660	1,47	3.052	1,01	48.705	1,86	4.396	1,32
5.	Promet	21.507	0,98	1.102	0,41	33.270	1,38	1.400	0,46	43.802	1,67	2.125	0,64
6.	Ostalo*	111.857	5,08	8.238	3,08	161.469	6,68	11.266	3,73	203.515	7,76	14.744	4,42
	UKUPNO:	2,201.927	100,0	267.601	100,0	2,416.304	100,0	302.209	100,0	2,621.954	100,0	332.592	100,0

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I/90 -91 i II/62-63

* U kategoriji "Ostalo" obuhvaćeni su: javna služba, slobodna zvanja, obrambena snaga, nadničari bez bliže oznake, kućna sluzinčad, posebice i umirovljenici te ostala neodređena zanimanja.

Iz tih popisa proizlazi da je u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće daleko najviše stanovništva živjelo od poljoprivrede - oko 80% ukupnog broja stanovnika (1890. god. to je iznosilo 84,56 %, 1900. god. 82 %, a 1910. god. 78,82 %). Od nepoljoprivredne proizvodnje živjelo je oko 10 % ukupnog broja stanovnika.³ I ostale djelatnosti značajne za uspostavljanje kapitalističkih proizvodnih odnosa, tj. trgovina, bankarstvo i promet, bile su slabo razvijene i od njih je živjelo tek oko 3 % ukupnog broja stanovnika. U Bjelovarsko-križevačkoj županiji ti su odnosi bili još nepovoljniji. Od poljoprivredne proizvodnje živjelo je oko 90 % stanovništva. Tek 1910. godine taj se postotak spustio na razinu od 86,15 %, a od nepoljoprivredne proizvodnje, živjelo je oko 7 % ukupnog broja stanovnika.

Trgovina, bankarstvo i promet imali su relativno mali značaj jer je od ovih djelatnosti živjelo tek nešto preko 1, odnosno 2 % ukupnog broja stanovnika. To nam ukazuje da su, gledajući

na strukturu stanovništva prema zanimanjima, Hrvatska i Slavonija bile izrazito agrarne zemlje. Promatrana istim kriterijima, Bjelovarsko-križevačka županija bila je još naglašenije agrarno područje sa svim karakteristikama koje uzrokuje takva gospodarska struktura.⁴

Iz Tabele 1. proizlazi da je uz poljoprivrednu proizvodnju kao dominantnu granu narodnog gospodarstva najviše stanovnika živjelo od obrtničke (zanatske) djelatnosti.

Kao što je poznato, obrtnička proizvodnja je dugo vremena bila organizirana u cehove. Još u 18. stoljeću vodile su se borbe oko ceha kao smetnje u razvoju kapitalističke proizvodnje. Tako su npr. za vrijeme Marije Terezije revidirane cehovske privilegije, dok je Josip II. 1783. godine ukinuo cehove i dopustio svakom da se slobodno bavi obrtom. No, kako je Josip II. pred smrt ukinuo gotovo sve svoje reforme, tako je i ta odredba ukinuta. Za vladavine Franje I. provedeno je daljnje učvršćivanje cehova, te je za 1813.

³ Nepoljoprivredna proizvodnja u Hrvatskoj i Slavoniji nije dobila one dimenzije koje je imala u razvijenim zemljama Europe. Uostalom, i razvoj industrijske proizvodnje nije tekao onako kako je tekao u tim zemljama.

⁴ Definitivnim ukidanjem Vojne krajine 1881. godine i preraspodjelom njena teritorija podijeljeno je područje Kraljevina Hrvatske i Slavonije na 8 županija: Lika - Krbava, Modruš - Rijeka, Zagreb, Varaždin, Bjelovar - Križevci, Srijem, Virovitica i Požega.

Bjelovarsko - križevačka županija smjestila se u sjevernom dijelu Hrvatske i Slavonije. Graničila je na sjeverozapadu s Varaždinskom županijom, zapadu sa Zagrebačkom županijom, istoku s Virovitičkom i Požeškom županijom, a na sjeveru s Ugarskom. U sastavu Bjelovarsko - križevačke županije nalazili su se kotarevi: Bjelovar, Čazma, Garešnica, Đurđevac, Grubišno polje, Koprivnica, Kutina i Križevci te gradovi Bjelovar, Koprivnica i Križevci, a cjelokupna županija obuhvaćala je 1905. godine ukupnu površinu od 5050,12 km², što je predstavljalo 11,9 % ukupne površine teritorija Hrvatske i Slavonije, te je po tom pokazatelju Bjelovarsko - križevačka županija bila četvrta, iza Zagrebačke, Srijemske i Ličko - krbavske županije

godinu izdan Opći cehovski red (Allgemeine Zunftordnung), kojim su utvrđeni propisi za sve cehove. Značajan udarac cehovima zadan je 1840. godine, kad je dozvoljeno slobodno osnivanje tvornica mimo cehovskih odredaba. Godine 1851. izdan je "Privremeni napatuk o uređenju obrta i trgovine", kojim su doduše zadržani cehovi, ali su stavljeni pod nadzor državne vlasti. Koncem 1859. godine u Austriji je, na temelju "Obrtnog zakona", uvedena sloboda obrta, tj. obrtom su se mogle baviti sve osobe bez ograničenja i bez majstorskih ispita. Na području Hrvatske i Slavonije takav zakon donesen je tek 1872. godine, kada su definitivno ukinuti cehovi, odnosno na temelju zahtjeva Zemaljske vlade transformirani su u obrtničke zadruge, koje su se imale baviti nekim pitanjima od zajedničkog interesa za obrtnike.

Od 1851. godine u Hrvatskoj i Slavoniji nalazimo Trgovačko - obrtničke komore. Prema zakonu od 18. ožujka 1850. godine, osnovane su 1851. godine komore u Zagrebu, Osijeku i Rijeci, te 1870. godine u Petrinji za područje Vojne krajine. Zadatak tih institucija bio je da kao stručni organi zastupaju interese trgovaca i obrtnika, odnosno da se bave unapređivanjem obrtničke (zanatske) proizvodnje. "Komore su također poticale sudjelovanje hrvatskih privrednika na više gospodarskih izložbi u inozemstvu i drugim zemljama Monarhije, a isto tako su organizirale domaće gospodarske izložbe."⁵

Neagrarnu (obrtničku i industrijsku) proizvodnju nalazimo na čitavom teritoriju Hrvatske i Slavonije, iako uglavnom slabo razvijenu. Godine 1900., odnosno 1910. utvrđeno je da se na dan 31. prosinca nalazilo 43.470, odnosno 53.727 obrtničkih i industrijskih poduzeća. U Bjelovarsko - križevačkoj županiji 1900. godine bilo je 5.420 takvih poduzeća što je činilo 12,47 % ukupnog broja obrtničko-industrijskih poduzeća u Hrvatskoj i Slavoniji. Manje su takvih poduzeća imale Ličko-krbavska, Modruško-riječka, Požeška i Varaždinska županija.

Godine 1910. u Bjelovarsko-križevačkoj županiji nalazilo se 6.812 obrtničko-industrijskih

poduzeća (radnji), što je činilo 12,68 % ukupnog broja takvih poduzeća u Hrvatskoj i Slavoniji. Snažniju nepoljoprivrednu djelatnost od Bjelovarsko-križevačke županije imale su Zagrebačka, Srijemska i Virovitička županija.

Ukupan broj obrtničkih i industrijskih poduzeća i radnji prema popisima iz 1900. i 1910. godine prema djelatnostima predočen je u Tabeli 2.

Tabela 2. Obrtničko - industrijska poduzeća Bjelovarsko - križevačke županije prema djelatnostima i popisima 1900. i 1910. godine

	Djelatnost	1900.		1910.	
		Broj	%	Broj	%
1.	Industrija željeza i kovina	781	14,41	838	12,30
2.	Industrija strojeva i metala	323	5,96	382	5,61
3.	Industrija kamenja, zemlje i sl.	213	3,93	238	3,49
4.	Industrija drva i kosti	502	9,26	748	10,98
5.	Industrija kože i četina	58	1,07	76	1,12
6.	Tekstilna industrija	125	2,31	127	1,86
7.	Industrija odijevanja	1.617	29,83	2.152	31,59
8.	Industrija papira	5	0,09	-	-
9.	Industrija hrane	720	13,28	765	11,23
10.	Kemijska industrija	14	0,26	25	0,37
11.	Građevna industrija	493	9,10	668	9,81
12.	Poligrafija i umjetnička industrija	14	0,26	23	0,34
13.	Svratištarski i gostioničarski obrt	555	10,24	770	11,30
	UKUPNO:	5.420	100,0	6.812	100,0

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I/499 i II/38

Gledajući na ukupan broj poduzeća i uspoređujući navedene godine, proizlazi da je, relativno, pao broj poduzeća u industriji željeza i kovina, industriji strojeva i metala, industriji kamena, zemlje i sl., industriji hrane i industriji papira.

Ipak, općenito uzevši u razdoblju od 1900. do 1910. godine nije se bitno promijenila struktura obrtničko-industrijskih poduzeća Bjelovarsko - križevačke županije. U tom razdoblju ukupan broj poduzeća povećan je za 1.392 gospodarska subjekta ili za oko 25 %.

⁵ Karaman, I., Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Školska knjiga, Zagreb 1972, str.65.

Od ukupnog broja obrtničko-industrijskih poduzeća u gradovima Bjelovar, Križevci i Koprivnica nalazila se 1900. godine 1.061 radnja, a 1910. godine 1.283 poduzeća - radnji, što je činilo 19,58 odnosno 18,83 % ukupnog broja poduzeća u vanpoljoprivrednim djelatnostima u Bjelovar-

ska-križevačkoj županiji. Kao što je vidljivo iz Tabele 2, obrtničko-industrijska poduzeća javljaju se u ovoj županiji u čitavom nizu djelatnosti. No, to su uglavnom bile male radionice, što ilustriraju podaci o broju poduzeća prema zaposlenoj pomoćnoj radnoj snazi prikazani u tabelama 3 i 4.

Tabela 3. Broj poduzeća Bjelovarsko - križevačke županije prema zaposlenoj pomoćnoj radnoj snazi 1900. godine

	Djelatnost	Bez pomoć. radnika	Broj pomoćnih radnika								
			1	2	3	4	5	6-10	11-15	16-20	21 i v.
1.	Industrija željeza i kovina	555	160	48	11	2	3	2	-	-	-
2.	Industrija strojeva i metala	247	62	11	2	1	-	-	-	-	-
3.	Industrija kamenja, zemlje i sl.	151	33	10	7	3	4	3	1	1	-
4.	Industrija drva i kosti	371	80	24	6	4	3	4	3	-	7
5.	Industrija kože i četina	39	12	4	1	2	-	-	-	-	-
6.	Tekstilna industrija	96	18	6	3	2	-	-	-	-	-
7.	Industrija odijevanja	1.166	265	111	40	21	6	8	-	-	-
8.	Industrija papira	1	2	1	1	-	-	-	-	-	-
9.	Industrija hrane	401	176	80	29	14	9	9	-	1	1
10.	Kemijska industrija	7	6	-	-	1	-	-	-	-	-
11.	Građevna industrija	427	42	13	4	3	2	2	-	-	-
12.	Poligrafija i umjetnička industrija	6	4	1	2	-	-	-	1	-	-
13.	Svratištarski i gostioničarski obrt	357	133	36	14	6	3	5	1	-	-
	UKUPNO:	3.824	993	345	120	59	30	33	6	2	8

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I/498-9

Tabela 4. Broj poduzeća Bjelovarsko - križevačke županije prema zaposlenoj pomoćnoj radnoj snazi 1910. godine

	Djelatnost	Bez pomoć. radnika	Broj pomoćnih radnika								
			1	2	3	4	5	6-10	11-15	16-20	21 i v.
1.	Industrija željeza i kovina	565	173	69	17	5	3	6	-	-	-
2.	Industrija strojeva i metala	292	66	13	9	2	-	-	-	-	-
3.	Industrija kamenja, zemlje i sl.	150	44	13	9	8	3	10	-	-	1
4.	Industrija drva i kosti	499	135	49	28	14	4	5	4	1	9
5.	Industrija kože i četina	51	16	7	-	1	-	1	-	-	-
6.	Tekstilna industrija	92	18	7	6	2	-	2	-	-	-
7.	Industrija odijevanja	1544	331	155	74	28	8	12	-	-	-
8.	Industrija hrane	410	202	62	36	19	10	14	7	2	3
9.	Kemijska industrija	17	3	-	1	-	1	2	-	-	1
10.	Građevna industrija	521	93	24	7	7	-	10	2	2	2
11.	Poligrafija i umjetnička industrija	11	-	1	4	1	2	4	-	-	-
12.	Svratištarski i gostioničarski obrt	581	107	43	19	5	6	9	-	-	-
	UKUPNO:	4733	1188	443	210	92	37	75	13	5	16

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. II/386-7

Za 10 godina povećan je broj poduzeća: bez pomoćnih radnika za 909, s jednim pomoćnim radnikom za 195, s dva pomoćna radnika za 98, s tri pomoćna radnika za 90, s četiri pomoćna radnika za 33, s pet pomoćnih radnika za 7 itd. Očito je da se bitno povećao broj poduzeća bez pomoćnih radnika. Ne treba zaboraviti da je na koncu 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji, pored poljoprivrede, najvažnija gospodarska grana bio sitni obrt.⁶

Bjelovarsko-križevačka županija bila je gušće naseljena od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju i imala je sve karakteristike agrarnog nerazvijenog područja. Jasno da je i nepoljoprivredna djelatnost u velikoj mjeri bila pod utjecajem takve gospodarske strukture. To je vidljivo iz tabela 3 i 4, iz kojih proizlazi da je daleko najveći broj poduzeća radio bez pomoćne radne snage. Takvih poduzeća bilo je 1900. godine 70,55 %, a 1910. godine 69,48 % od ukupnog broja poduzeća, dok je taj postotak za Hrvatsku i Slavoniju iznosio nešto preko 68 % ukupnog broja poduzeća.⁷

Poduzeća s više od 20 radnika bilo je u Bjelovarsko-križevačkoj županiji 0,15 %, odnosno 0,23 %, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji na takva poduzeća otpadalo 0,53, odnosno 0,51 % ukupnog broja poduzeća. To nam govori da u Bjelovarsko - križevačkoj županiji u obrtničko - industrijskoj djelatnosti dominiraju poduzeća u kojima vlasnici vlastitim radom obavljaju odre-

đene prerađivačke i uslužne djelatnosti. Vrlo je mali broj poduzeća u kojima je u većoj mjeri zaposlena tuđa radna snaga, najčešće se radi o jednom pomoćnom radniku. Takvih je poduzeća u Bjelovarsko-križevačkoj županiji bilo 18,32, odnosno 17,44 % ukupnog broja poduzeća, a u Hrvatskoj i Slavoniji 17,6, odnosno 17,1 % ukupnog broja poduzeća.

S više tuđe radne snage, tj. s 2-5 zaposlenih radnika u Bjelovarsko-križevačkoj županiji bilo je 10,22, odnosno 11,48 % ukupnog broja poduzeća, a u Hrvatskoj i Slavoniji 11,7, odnosno 12,6 % ukupnog broja poduzeća. Većih poduzeća s više od 5 uposlenih radnika bilo je u Bjelovarsko-križevačkoj županiji 0,9, odnosno 1,6 %, dok su u Hrvatskoj i Slavoniji ova poduzeća činila 1,9, odnosno 2,3 % ukupnog broja poduzeća.

Prema Izvješćima o radu Bjelovarsko-križevačke županije (IVBK) za razdoblje 1900. - 1910. godine proizlazi da u obrtu dominiraju mali obrtnici, koji se uz obrt bave i nekim drugim poslovima, pretežno zemljoradnjom.⁸

Dominantno agrarno stanovništvo sa skromnom količinom potreba podmirivanih preko tržišta, velikim je dijelom uzrok slabom napredovanju obrtničke proizvodnje.⁹ Taj sloj stanovništva najveći je dio potreba podmirivao u vlastitom gospodarstvu, a tek je malim dijelom bio u mogućnosti da podmiruje potrebe izvan vlastitog

6 Najveći uspon doživjeli su zanati od kraja XVIII. do polovine XIX. vijeka. Između 50 - 60-ih godina, zbog poboljšanja komunikacija (parobrodski promet, gradnja željezničkih pruga) počela je stradavati simozanatska privreda od uvoza i konkurencije jeftinije, industrijski proizvedene robe u ekonomski razvijenim zemljama Monarhije (Austrija, Češka, Madarska itd.), poradi toga mijenja se dotadašnji značaj i uloga mnogih zanata. Od konkurencije industrije trpjeli su najviše zanati za prerađivanje kože (opančarski, postolarski, čizmarski, remenarski), zanati za odijevanje, kao krojački, osobito izrazito seljački zanati (abadžije, čurčije, čarapari, šeširdžije itd.). Promjene nastale propadanjem zanatstva bile su raznovrsne, kod nekih zanata opadao je broj zanatlija i pomoćnog osoblja, neki drugi, tzv. uslužni zanati, doživjeli su zbog nastalih ekonomskih promjena, i izvjestan napredak, broj zanatlija općenito je rastao jer mnogi radnici koji nisu imali zarade postaju samostalni u nadi da će bolje živjeti, ali ubrzo opet propadaju. - Kovačević, I., Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji, 1867-1914, Institut za savremenu istoriju i NIP Export - press, Beograd, decembar 1972, str 33-34.

7 U Hrvatskoj, gdje prevladava simozanatska privreda 1900. od ukupno 43.470 poduzeća (zanata i u industriji), 29.383 ili 68,87 %, dakle gotovo - otpadalo je na ona koja su radila bez pomoćne radne snage. Kako je industrija svojim proizvodima sve više potiskivala simozanatsku privredu, velik broj sitnih zanatlija, osobito onih bez pomoćne radne snage, živio je u opasnosti od proletarijacije, jer ih je pored konkurencije strane industrijske robe uništavala međusobna konkurencija. I zanatlije, koji su radili sa 1-5 pomoćnika, osobito u nekim zanatima, prelazili su postepeno u grupu poluproleteriziranih i propadajući počeli otpuštati svoje pomoćnike. Kovačević, I., isto, str. 36-37.

8 U prošlogodišnjem izvještaju izvjestio sam, da se obrt i trgovina u području ove županije postepeno razvijaju, da je trgovina usredotočena u gradovi i većih mjestih, - imenito u Belovaru, Križevcih, Koprivnici, Ivanić tvrdji, Gjurgevcu, Kutini itd. da se poveće obrtnička poduzeća koncentrišu isto tako samo u povećih mjestih, da su u glavni predmeti trgovine proizvodi poljskog gospodarstva, rogato blago, svinje i perad da je seoskim obrtnikom obrt samo nuzgredno zanimanje jer se moraju, da sebe i svoje prehranjuje intenzivnije da bave poljodjelstvom, da trgovinu i obrt donjele oživljuju mjesečni i nedeljni sajmovi itd. - IVBK - 1896., str. 71.

9 Kako je županija bjelovarsko - križevačka pretežno napućena seljačkim poljodjelskim življem, to su se uslijed toga u području iste razvili obrti, koji su potrebni za poljodjelstvo. Najnužnije potrebe namiruje seljak vlastitom izradbom." IVBK - 1915., str. 98. Glavni predmeti obrta u području županije jesu oni, koje proizvadjaju maloobrt, jer isti pokrivaju potrebe domaćega naročito seljačkoga žiteljstva, bud gledom na osobnu potrebu, kao obuća, cipele, čizme i opanjci, ili kao predmeti odijevanja, čohu, kožusti, hlače, prsluci i kaputi, kakove nosi seoski muški i ženski veliki i mali svijet. - Kućnom industrijom pako namiče si žiteljstvo manje potrebe i potrebe za domaću porabu, dočim skrbe za primitivne potrebe gospodarstva kovački, kolarski, bačvarski i ini malo - obrtnici. IVBK - 1906., str. 80.

gospodarstva.¹⁰ Moramo se podsjetiti da je to vrijeme transformacije feudalnih u kapitalističke proizvodne odnose, vrijeme u kojem se još osjećaju posljedice agrarne krize, vrijeme raspada kućnih zadruga, vrijeme u kojem teče vrlo brz proces drobljenja posjeda i proletarizacija sela.

Jasno je, da selo, opterećeno svim tim procesima, nije imalo mogućnosti djelovanja na razvoj obrtničke privrede, jer je i ono malo novaca što ga je pribavljalo, odlazilo na podmirivanje drugih potreba - zemljorastereteljni porez¹¹ i sl., pa je to bio uzrok da je selo bilo orijentirano na proizvodnju niza obrtničkih proizvoda.

Kućni obrt nije, doduše, u Hrvatskoj i Slavoniji imao ono značenje kao u Austriji, tj. da bude dopuna industrijskoj proizvodnji i izvor prihoda u vrijeme kad nema radova u polju,¹² ali se javlja u proizvodnji niza proizvoda za potrebe seoskih domaćinstava, koji se tada nisu trebali kupovati na tržištu. U Bjelovarsko-križevačkoj županiji kućni obrt bio je uglavnom zastupljen u proizvodnji sredstava za potrebe domaćinstava. Sve to dovelo je do prevladavanja sitnoobrnitičke proizvodnje bez tuđe radne snage, odnosno do stvaranja proizvodnih i uslužnih djelatnosti, kojima je stalno prijetila opasnost proletarizacije.¹³

Potvrdu prije spomenute teze nalazimo i u činjenici da su u Bjelovarsko-križevačkoj župa-

niji 1900. godine bila zaposlena svega 3442 pomoćna radnika, a 1910. godine 5019 pomoćnih radnika. Istovremeno u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je zaposleno 46.466, odnosno 60.042 pomoćna radnika. Broj pomoćnih radnika Bjelovarsko-križevačke županije činilo je svega 7,41 %, odnosno 8,36 % ukupnog broja pomoćnih radnika Hrvatske i Slavonije.

Po tom broju iza Bjelovarsko-križevačke županije nalazile su se samo Ličko-krbavska, Modruško-riječka i Varaždinska županija.¹⁴

Broj pomoćnih radnika u pojedinim djelatnostima predočava tabela 5.

Ukupan broj pomoćnih radnika 1900. i 1910. godine bio je manji od ukupnog broja poduzeća, što potvrđuje već prije iznesenu tezu o obrtnicima samcima, tj. vlasnicima koji rade sami bez angažiranja tuđe radne snage. Prosječan broj pomoćnih radnika iznosio je 1900. godine 0,64 pomoćnih radnika po jednom poduzeću, a 1910. godine 0,74 pomoćnih radnika po jednom poduzeću. Više od jednog pomoćnog radnika po poduzeću nalazilo se u industriji kamena, drvnoj industriji, kemijskoj industriji, grafičkoj industriji te poligrafiji i umjetničkoj industriji. Istovremeno u Hrvatskoj i Slavoniji taj omjer bio je povoljniji jer je 1900. godine iznosio 1,07, a 1910. godine 1,12 pomoćnih radnika po poduzeću.

10 Najviše obrtnika nalazi se u gradovima, zatim u sjedištima kotarskih oblasti, dočim razmjerno malo po selima, jer si žiteljstvo podmiruje potrebe po najviše u gradovima i u sjedištima kotarskih oblasti prigodom dolaska u gradove i na sajmove. - IVBK - 1906., str. 80.

Dašto da su sajmovi najjači i najizdašniji u gradovima naročito u gradu Bjelovaru, pošto sve okolišno žiteljstvo grne u gradove, da unovči svoju ratarsku tečevinu, ili pako rogato blago i svinje, te konje, dočim se na tim sajmovima samo opet obskrbljuje proizvodima obrta i trgovačkim predmeti, koji su mu potrebni, te koje na selu dobiti nemože. - IVBK - 1906., str. 80.

Osim toga jest slabom napredku malog obrta i malena potreba pučanstva, koje je pretežno seljačko, te si ovo svoje potrebe većinom samo podmiruje, dok se ovim obrtnim proizvodima, koje si samo proizvesti ne može obskrbljuje na sajmovima te većim obližnjim gradovima kao Križevcu, Koprivnici, Varaždinu i drugima. - IVŽ - 1904., str. 160.

11 Zemljorasteretni dug predstavljao je značajnu stavku i veliko opterećenje za seljaštvo, a kako seljaci često nisu bili u stanju podmirivati ove obaveze, dug se gomilao, odnosno prisilno utjerivao. Iako je proces zemljorasteretenja trebao značiti korak naprijed, jer je seljaštvo postalo vlasnikom zemlje, ipak je cijena koju je moralo za to platiti bila visoka i u agrarnim nerazvijenim zemljama područjima Monarhije taj se proces daleko teže odvijaju nego u razvijenim zemljama Monarhije, pretežno austrijskim zemljama.

12 Zoričić, M., Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1885, str. 71

13 U to vrijeme neki obrti propadaju, a neki jačaju. Na području Hrvatske i Slavonije od konkurencije industrijske robe najviše stradavaju opančari, papučari, postolari, čizmari, bravari, krojači itd., a jačaju kolari, kovači, mesari, pekari, zidari i neki drugi obrti. Propadanjem nekih i uzdizanjem drugih grana, zanatski stalež je u posljednjem deceniju XIX vijeka ekonomski neujednačen, djelomično proletariziran, naročito oni zanatlije koji su radili bez pomoćne radne snage ili s jednim i dva pomoćnika. Po svom društveno - ekonomskom položaju ova grupa stajala je između radničke klase i sime buržoazije, približivši se znano radničkoj klasi, što objašnjava pristup dijela simeh zanatlija radničkom pokretu 80/90-ih godina. Druga grupa, više poduzetnička i ekonomski jača, sačinjavala je glavni oslonac tzv. malogradanstva (sime buržoazije). Kovačević, I., isto, str. 37-38.

14 Sjedinjenjem Krajine i Provincijala 1881. dolazi do reorganiziranja županija. Ličko - krbavska i Modruško - riječka županija nastale su na teritoriju bivše Krajine, gdje je i obrt bio manje razvijen nego u Provincijalu. To su uzrokovala brojna ograničenja obrtničke djelatnosti na tom području. Obrtom se nije mogao baviti graničar već iz toga razloga, što je imao teške vojničke dužnosti i povrh toga još i dužnost carske i općinske rabote koja mu je oduzimala toliko radnog vremena da izvan velike kućne zajednice nije mogao opstojati. A život u prisilnoj zajednici kućne zadruge kočio je razvoj tržišta i nije omogućavao da se razvija robna obrtnička proizvodnja. Tako se nije mogao obrt samostalno razviti. Sva nastojanja, da se nasele obrtnici izvana i da se odgoje domaći, nisu mogla uspjeti pod uvjetima graničarskog života. - Bičanić, R., Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1951, str. 78. uzimajući u obzir ovu činjenicu, obrtnička djelatnost u Bjelovarsko - križevačkoj županiji odražava se u nepovoljnijem svjetlu, jer je tu bilo daleko manje zakonskih ograničenja u obrtničkoj djelatnosti nego na područjima dviju prije spomenutih županija.

Tabela 5. Broj pomoćnih radnika Bjelovarsko - križevačke županije prema djelatnostima u godinama 1900. i 1910.

	Djelatnost	1900.		1910.	
		Broj	Prosječno po poduzeću	Broj	Prosječno po poduzeću
1.	Industrija željeza i kovina	325	0,42	439	0,52
2.	Industrija strojeva i metala	94	0,29	127	0,33
3.	Industrija kamenja, zemlje i sl.	155	0,73	266	1,12
4.	Industrija drva i kosti	838	1,67	1032	1,38
5.	Industrija kože i četina	31	0,53	40	0,53
6.	Tekstilna industrija	47	0,38	70	0,55
7.	Industrija odijevanja	774	0,48	1098	0,51
8.	Industrija papira	7	1,40	-	-
9.	Industrija hrane	684	0,95	898	1,17
10.	Kemijska industrija	10	0,71	238	9,52
11.	Građevna industrija	116	0,24	379	0,55
12.	Poligrafija i umjetnička industrija	23	1,64	57	2,48
13.	Svratištarski i gostioničarski obrt	338	0,61	375	0,49
	UKUPNO:	3442	0,64	5019	0,74

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I/489-90, sv. II/387.

Broj pomoćnih radnika prema veličini poduzeća prikazan je u tabeli 6.

Tabela 6. Broj pomoćnih radnika prema veličini poduzeća u Bjelovarsko-križevačkoj županiji

Broj pomoćnih radnika	1900.		1910.	
	Broj poduzeća	%	Broj poduzeća	%
1	993	62,22	1188	57,14
2	345	21,62	443	21,31
3	120	7,52	210	10,10
4	59	3,70	92	4,43
5	30	1,88	37	1,78
6 - 10	33	2,06	75	3,61
11 - 15	6	0,38	13	0,63
16 - 20	2	0,12	5	0,24
21 i više	8	0,50	16	0,76
UKUPNO:	1596	100,00	2079	100,00

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I/501, sv. II/389.

U Bjelovarsko-križevačkoj županiji 1900. godine bilo je 1.458 poduzeća koja su zapošljavala 1 - 3 radnika. Takva poduzeća činila su 27% ukupnog broja poduzeća ili 91,4 % broja poduzeća koja su koristila tuđu radnu snagu. U 1910. godini bilo je 1.841 poduzeće koje je zapošljavalo po jednog radnika, što je činilo 27 % ukupnog broja poduzeća, odnosno 88,6 % broja poduzeća s tuđom radnom snagom. U ovim poduzećima radilo je 1900. godine 2.043 pomoćna radnika ili 59,4 % ukupnog broja pomoćnih radnika, a 1910. godine 2.704 pomoćna radnika ili 53,9 % ukupnog broja pomoćnih radnika.

Istovremeno je u Hrvatskoj i Slavoniji 1900. godine bilo 12.302 poduzeća s 1 - 3 zaposlena, što je činilo 28,3 % ukupnog broja poduzeća, odnosno 87,3 % poduzeća s tuđom radnom snagom. Godine 1910. takvih je poduzeća bilo 14.655, što je predstavljalo 27,3 % ukupnog broja poduzeća, odnosno 85,3 % broja poduzeća s tuđom radnom snagom.

U ovim poduzećima radilo je 1900. godine 17.833 zaposlenika ili 38,4 % ukupnog broja pomoćnih radnika, a 1910. godine 21.870 pomoćnih radnika ili 36,4 % ukupnog broja pomoćnih radnika.

Istovremeno, tj. 1900. godine, u kategoriji poduzeća s više od 20 radnika u Bjelovarsko-križevačkoj županiji nalazilo se 19,4 % ukupnog broja zaposlenika, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji taj postotak bio znatno viši i iznosio je 40,5 % ukupnog broja zaposlenika. U desetogodišnjem razdoblju, tj. do 1910. godine nisu se dogodile nikakve bitne promjene, tako da se u poduzećima s više od 20 radnika u Bjelovarsko-križevačkoj županiji nalazilo 19,2 %, a u Hrvatskoj i Slavoniji 39,3 % ukupnog broja pomoćnih radnika.

To je još jedan dokaz o znatno većem broju malih radionica u Bjelovarsko-križevačkoj županiji nego što je to bio slučaj u cjelokupnoj Hrvatskoj i Slavoniji. To znači da je nepoljoprivredna proizvodnja - obrt i industrija, počivala uglavnom na malim radionicama s ograničenim mogućnostima razvoja. Samim time i nije moglo doći do značajnijeg razvoja ove djelatnosti, što znači da se cjelokupna transformacija u razvijeno tržišno

društvo odigravala sporije u odnosu na cjelokupnu Hrvatsku i Slavoniju, a posebno u odnosu na ostale zemlje Monarhije, prvenstveno austrijske zemlje. Sve to uzrokovalo je velikim dijelom stalno zaostajanje ovog područja u gospodarskom razvoju.

Početak 20. stoljeća osnovno pogonsko sredstvo još uvijek je bila para. U Bjelovarsko-križevačkoj županiji, prema popisu iz 1906. godine, bilo je instalirano 55 strojeva ukupne instalirane snage 2.048 KS od čega je na paru bio 41 stroj s 1.862 KS, na vodu 3 stroja s 24 KS i na benzin 11 strojeva s 162 KS. Istovremeno je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo ukupno 611 strojeva s instaliranih 29.827 KS, što znači da se u Bjelovarsko-križevačkoj županiji nalazilo instalirano 6,9 % ukupne instalirane snage u Hrvatskoj i Slavoniji.

Kako su Hrvatska i Slavonija prema broju motora, odnosno instaliranoj snazi bitno zaostajale za razvijenim austrijskim zemljama, onda jasno proizlazi da u Bjelovarsko-križevačkoj županiji možemo govoriti o sitnoobrtničkoj djelatnosti temeljenoj na vrlo maloj primjeni instalirane pogonske snage. Bjelovarsko-križevačka županija kao dio Hrvatske i Slavonije imala je još izraženije neke nepovoljne karakteristike gospodarske strukture. U njoj se nalazilo više agrarnog stanovništva nego u Hrvatskoj i Slavoniji kao cjelini. Ovdje je prevladavala sitnoobrtnička proizvodnja i uslužna djelatnost u kojoj su radili sami vlasnici, angažiranje tuđe radne snage javljalo se u neznatnoj mjeri, primjena strojeva bila je malog opsega, što gledano u cjelini daje nepovoljnu sliku u ovoj grani gospodarstva u Bjelovarsko-križe-

vačkoj županiji.

Jedna od najznačajnijih posljedica takvog stanja bilo je napuštanje zemlje i odlazak u druga područja Europe, odnosno dalje u prekomorske zemlje, prvenstveno Sjevernu Ameriku.¹⁵ Početkom 20. stoljeća, tj. u vremenu od 1901. - 1910. god. ukupno se iz Hrvatske i Slavonije iselilo 156.984 stanovnika od čega u SAD 126.966 stanovnika. U istom razdoblju vratilo se 37.060 stanovnika što znači da se ostvario negativni saldo useljavanja i iseljavanja u visini od 119.924 stanovnika, odnosno godišnje se 12.000 stanovnika više iselilo nego uselilo.

U istom razdoblju, tj. 1901 - 1910. godine iz Bjelovarsko-križevačke županije iselilo se 15.702 stanovnika a uselilo 3.951 stanovnik, što čini ukupan negativni saldo od 11.751 stanovnika, ili oko 1.200 stanovnika godišnje. Da se radi o trajnom iseljavanju, svjedoči činjenica što se u Sjevernu Ameriku, prvenstveno SAD, iselilo 15.205 stanovnika ili 97 % ukupnog broja iseljenika.

To je rezultat činjenice da su procesi u poljoprivrednoj proizvodnji uzrokovali pojavu viška stanovništva¹⁶ a koji nepoljoprivredne djelatnosti nisu mogle prihvatiti¹⁷ pa se nužno javlja odlazak u inozemstvo.¹⁸

Početak 20. stoljeća Bjelovarsko-križevačka županija bila je izrazito agrarno područje. Uz poljoprivredu najznačajnija djelatnost bila je obrtnička, proizvodna i uslužna djelatnost. One su se javljale u čitavom nizu djelatnosti, od kojih su nešto značajnije bile industrija odijevanja, prehrambena industrija, gostioničarstvo, drvna industrija, industrija kamena te industrija željeza i

15 *Loše ekonomske prilike ističu se kao prvi uzrok iseljavanju iz Hrvatske. Njeno stanovništvo ne samo što u pojedinim godinama nije moglo sebe prehraniti nego je neopozivo moralo državi plaćati poreze, pa su ljudi bili primorani tražiti u tuđini zarade i njome podmirivati državne dace.* Čizčić, I.: O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880-1914, *Historijski zbornik*, Zagreb 1974-5, str. 33.

16 *Nastanak agrarne prenaseljenosti vezan je za brzi porast stanovništva u toku XIX. i početkom XX. veka, i s nemogućnošću da priraštaj stanovništva bude apsorbovan u druge privredne grane. Zakasnela ili uopšte izostala u. to doba, industrijalizacija, kombinovana s oskudicom u kapitalu i obradivom zemljištu, onemogućavala je da proizvodne snage rstu istom brzinom kao i stanovništvo.* Macura, M.: *Stanovništvo kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije*, Nolit, Ekonomska biblioteka 7, Beograd, 1958, str. 148.

17 *Osim toga proces proletarizacije seljačkih masa brži je nego razvitak industrije i trgovine u hrvatskim zemljama pa stoga nema mogućnosti da se proletarizirane mase uposle u samoj Hrvatskoj. Istovremeno javljanje jakih imigracionih zemalja preko oceana učinilo je da je već 80-tih godina počeo brz i jak odliv seljaštva u te zemlje - javlja se masovna emigracija.* Keršovani, O.: *Povijest Hrvata*, - Otokar Keršovani - Rijeka, 1971, str.70.

18 *S ključem za industrijalizaciju u mađarskim rukama, sa željeznicama u mađarskim rukama, s Rijekom, velikom modernom novom lukom u mađarskim rukama, s pomorskom plovidbom pod kontrolom Mađara, s Dalmacijom i Istrom u austrijskim rukama, otezana vještački od Bosne, Hrvatska je već pri kraju 19. stoljeća bila prenapučena stanovništvom bez mogućnosti da industrijski napreduje u znamičnom obimu, sa jedinim oduškom za višak stanovništva u iseljavanju.* Mirković, M.: *Ekonomika poljoprivrede, Izabrani ekonomski radovi sv. 2, Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji*, Informator, Zagreb, 1979, str. 22.

metala. U navedenom vremenu u Bjelovarsko-križevačkoj županiji prevladavala je sitnoobrtnička privredna i uslužna djelatnost u kojoj su radili sami vlasnici.

Angažiranje tuđe radne snage javljalo se u manjoj mjeri, uz malu primjenu strojeva. To ukazuje na nisku razinu razvijenosti ove grane gospodarstva u Bjelovarsko - križevačkoj županiji u promatranom vremenu, koja nije mogla odigrati bitnu ulogu u transformaciji u tržišnu privredu, te dovela do značajne emigracije kao nužnom rješavanju pitanja egzistencije.

LITERATURA

BIČANIĆ, Rudolf (1937): Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873., 1895., Zagreb.

BIČANIĆ, Rudolf (1951): Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb.

ČIZIĆ, Ivan (1974-1975): O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880 - 1914, Historijski zbornik, Zagreb.

Izješće upravnog odbora i kr. podžupana Županije varaždinske za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca za godine: 1885. do 1910.

KARAMAN, Igor (1972): Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Školska knjiga, Zagreb.

KARAMAN, Igor (1981): Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemljama u doba oblikovanja građansko - kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata, Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. st., Zagreb.

KERŠOVANI, Otokar (1971): Povijest Hrvata, - Otokar Keršovani - , Rijeka.

KOVAČEVIĆ, Ivan (1972): Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867 - 1914 , Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd.

MACURA, Miloš (1958): Stanovništvo kao čini-lac privrednog razvoja Jugoslavije, Nolit, Ekonomska biblioteka, Beograd.

MIRKOVIĆ, Mijo (1958): Ekonomska historija Jugoslavije, Informator, Zagreb.

MIRKOVIĆ, Mijo:(1979): Ekonomika poljoprivrede, Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji, Izabrani radovi, sv. 2. Inofrmator, Zagreb .

PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1982): Kućne zadruge u Vojnoj krajini, Naše teme, 11, Zagreb.

SIGNJAR, R. (1915): Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.-1915., Publikacije kr. Statističkog ureda u Zagrebu LXVII, Zagreb.

Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905. (1913). Publikacije kr. zemaljskoga ureda u Zagrebu, Zagreb.

Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1910, (1917) Publikacije kr. zemaljskoga ureda u Zagrebu, Zagreb.

STIPETIĆ, V. (1969): Poljoprivreda i privredni razvoj, Informator, Zagreb.

VRBANIĆ, F. (1899): Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva hrvatske i Slavonije, Rad JAZU 140, Zagreb 1899.

ZORIČIĆ, M. (1885): Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb.

ZORIČIĆ, M. (1896): Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, 125, Zagreb.

Summary

Non-agricultural Production in Bjelovar-Križevci County at the Beginning of the 20th Century

Key words: Bjelovarsko - križevačka county, craft, industry, labour, assistant workers

At the beginning of the 20th century Bjelovar-Križevci county had all the features of an agrarian region, in its economic structure agriculture having the most important role. But service activities and handicrafts also contributed a great deal to the region's prosperity. Clothes manufacturing, heavy industry, timber and wood industry as well as hostel and inn-keeping were outstanding production activities. What prevailed were small craftsman workshops that were mainly based on the owner himself while other people's labour was engaged only sporadically. Such an unfavourable economic structure and a rather low level of industrial development resulted in vast-scale emigration, mostly to North America.